

اسناد قم ۵/

رود اناربار

درآمدی بر

نظام‌های سنتی بهره‌برداری زراعی
از آب و زمین در حومه شهر قم

پژوهش و تألیف

ابوالفضل رنجبر

نشر

مجمع ذخائر اسلامی - قم

۱۳۹۸ هـ.ش. ۲۰۱۹ م

- سرشناسه
عنوان و نام پدیدآور
- رنجبر، ابوالفضل، ۱۳۳۷-
رود اناربار درآمدی بر نظام‌های سنتی بهره‌برداری زراعی از آب و زمین در حومه شهر قم/پژوهش و
تألیف ابوالفضل رنجبر.
- مشخصات نشر
مشخصات ظاهری
- قم: مجمع ذخایر اسلامی، ۱۳۹۸.
۳۰۸ص: مصور(بخشی رنگی)، نقشه.
- فروست
شابک
- اسناد قم؛ ۵.
۹۷۸-۹۶۴-۹۸۸-۳۳۰-۴
- وضعیت فهرست نویسی
یادداشت
- فیپا
کتابنامه.
- یادداشت
موضوع
- کتاب حاضر در اصل پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد مولف است.
کشاورزی -- ایران -- نمونه پژوهی
- موضوع
موضوع
- Case studies: Agriculture -- Iran --
فراورده‌های زراعی و آب -- ایران -- نمونه پژوهی
- موضوع
موضوع
- Case studies: Crops and water -- Iran --
دریاچه قم
- موضوع
موضوع
- (Qom Lake (Iran
۴۷۱S :
۱۰۹۵۵/۳۳۸ :
۵۸۳۰۶۵۱ :
- رده بندی کنگره
رده بندی دیویی
شماره کتابشناسی ملی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

کلیه حقوق این اثر تحت قانون کپی رایت بوده و ترجمه یا چاپ تمام یا بخشی از مطالب آن و نیز درج تمام یا بخشی از آنها در ضمن بانکهای اطلاعاتی و تهیه برنامه‌های رایانه‌ای یا استفاده مطالب و تصاویر در اینترنت، شبکه‌های اجتماعی و دیگر ابزار و ادوات، به هر نحوی، بدون اجازه قبلی ناشر بصورت کتبی، ممنوع می‌باشد.

MAJMA AL-DAKAAIR AL-ISLAMYYAH, 2019 ©

All rights reserved, No part of this book may be reproduced or translated in any form, by print, internet, photo print, microfilm, CDs or any other means without written permission from the publisher

مجمع ذخائر اسلامی - قم، ایران

اسناد قم / ۵

رود اناربار

درآمدی بر نظامهای سنتی بهره برداری زراعی

از آب و زمین در حومه شهر قم

پژوهش و تألیف / ابوالفضل رنجبر

چاپ: هوشنگی / صحافی: نفیس

نشر: مجمع ذخائر اسلامی - قم

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۹۸۸-۳۳۰-۴

نوبت چاپ: اول - ۱۳۹۸ ش (۲۰۱۹) / شمارگان: ۱۰۰

ارتباط با ناشر: قم: خیابان طالقانی (آذر) - کوی ۲۳ - پلاک ۱ - مجمع ذخائر اسلامی
تلفن: ۰۹۱۲ ۲۵۲ ۴۳۳۵ همراه: ۰۹۸ ۲۵۳ ۷۷۰ ۱۱۱۹ دورنگار: ۰۹۸ ۲۵۳ ۷۷۱۳ ۷۴۰

نشانی پایگاههای اینترنتی:

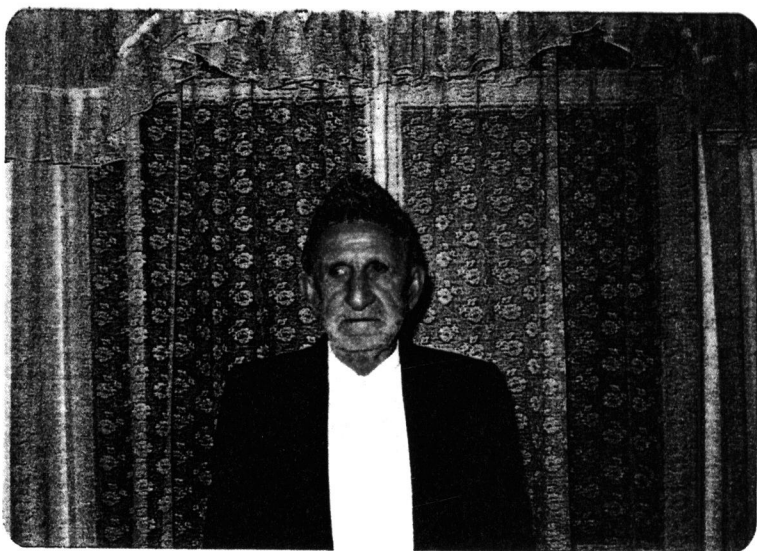
www.zakhair.net   www.mzi.ir

info@zakhair.net   info@mzi.ir

Telegram .me/alfehrest

بسمه تعالی

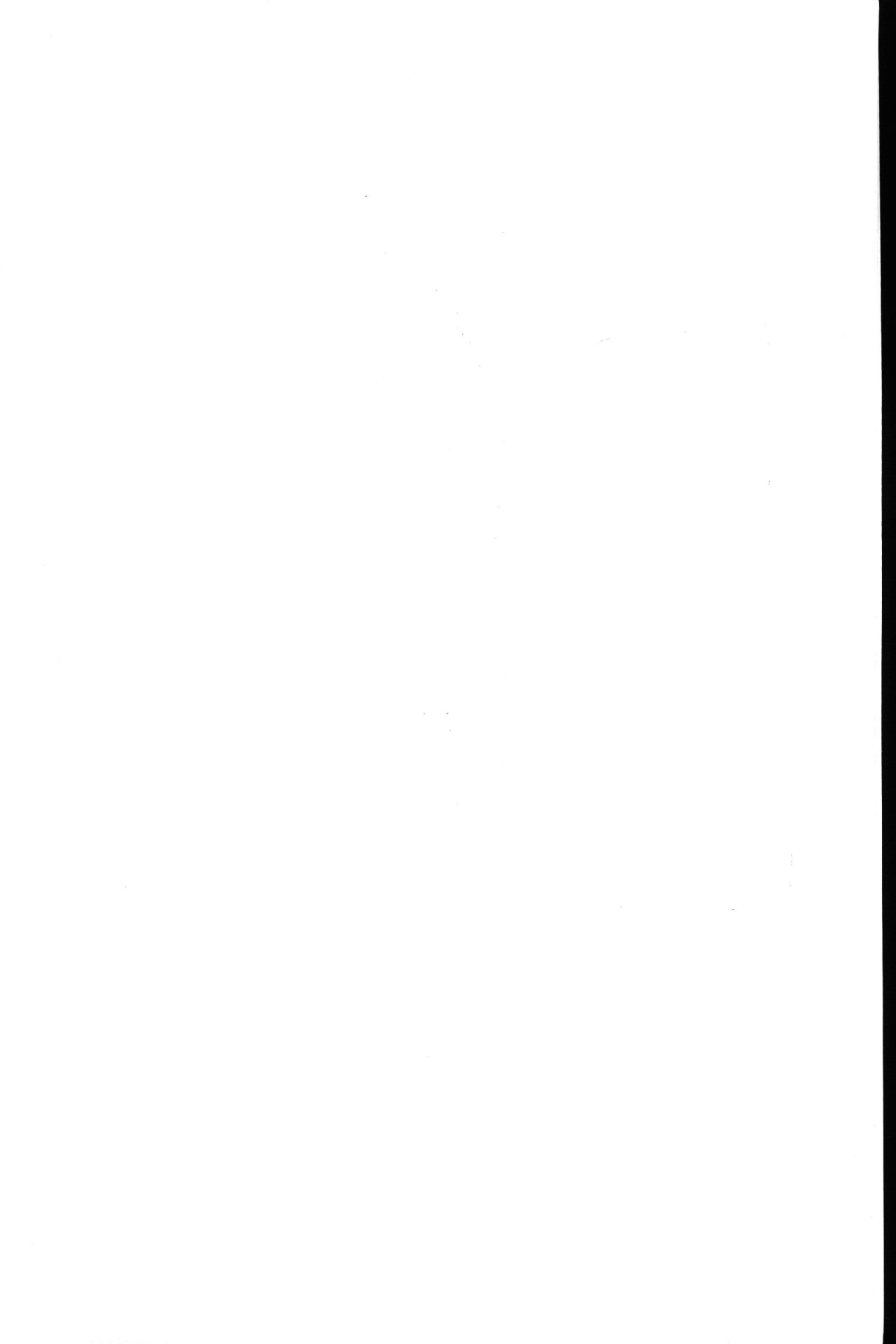

این پژوهش را تقدیم می‌کنم به پدرم ، کشاورزی زحمتکش از خیل زحمتکشان حاشیة کویر ، که در تمام مراحل این تحقیق دلسوزانه راهنمایی کرد . به او که خدمتگزار این مرز و پوم بود و مرا نیز خدمتگزاری آموخت .

در این کشور کسی خدمتگزارست که دهقان است یا آموزگارست و تقدیم به تمام دستان پینه‌بسته‌ای که بذری در دل خاک می‌نشاندند به امید هزار بذر ، و به تمام قلبهای پاکی که عشق به این دستان را در سینه می‌پرورند .

ابوالفضل رنجبدر

آذرماه ۱۳۷۵

پیشگفتار

سیاس خود را نثار اساتید گرانقدری می‌نمایم که تلاش در کاشتن بذر علم در شوره‌زار دل من داشتند و صبورانه و بزرگووارانه ناتوانیم را در درک مباحث علمی بر من بخشیدند. اساتید ارجمند دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران، که خود را رهین منت همه آنها می‌دانم و استاد راهنمایم آقای دکتر صفی‌نژاد که کلام به کلام و قدم به قدم در کلیه مراحل این تحقیق راهنمایم کرد و با چه اشتیاقی «بر خویشتن هموار کرد رنج آبیاری کردن باغی کز آن گل کاغذین روئید»

علاقه به چنین تحقیقی را استاد صفی‌نژاد در سال ۱۳۶۵، اولین سال دانشجوییم در دوره کارشناسی رشته علوم اجتماعی، با درس جغرافیای انسانی در دل من کاشت و همان زمان آرزو کرد که عنوان تحقیق پایان نامه کارشناسی ارشد من همین مطالعه باشد و با این کلام دو هدف را در ذهن من پرورش داد یکی تلاش برای ادامه تحصیل در دوره کارشناسی ارشد و دیگری تحقیق بیشتر در روشهای سنتی آبیاری و کشاورزی که شغل پدر و اجدادم بود. و من از ایشان و اساتید مشاورم بزرگواران دکتر حشمت الله طیبی و دکتر محمود روح الامینی شرمندهام که بضاعت علمی ناچیز من توان پژوهشی بهتر را نمیداد. امید که بر من بیخشند.

بهر حال امیدوارم که مجموعه حاضر توانسته باشد با رهیافت مردم شناسانه «نظامهای سنتی بهره‌برداری از آب و زمین در حومه شهر قم» را به نمایش گذاشته و درآمدی باشد بر مطالعاتی علمی تر از این پدیده در نقاط مختلف این آب و خاک که توسط محققین دلسوز، آگاه و دانشمند صورت گیرد چرا که توان علمی این دانشجوی نوپا بسی کمتر از آن بود که راهنمائیهای اساتید گرامی را درک کند چه رسد به کاربردهای علمی این رهنمودها.

از راست به چپ ایستاده : دکتر حسن ثلاثی ، دکتر جلال الدین رفیع فر ، دکتر کتبی ، دکتر ملک ،
 دکتر اسکویی ، دکتر یاقوت ساروخانی و ابوالفضل ریجر صاحب رله .
 از راست به چپ نشسته : دکتر جواد صفی نژاد ، دکتر یوسفی زاده ، دکتر محمود روح الامینی ، دکتر حجت‌الطیبری
 دکتر علاءمیرزا کوسلی ، دکتر شریا ، دکتر منصور فر .
 در گروه مردم‌شناسی دانشکده علوم اجتماعی ، دانشگاه تهران ،

درآمد

به تشویق و راهنمایی استاد گرانقدر دکتر جواد صفی‌نژاد مصمم به چاپ این پژوهش - که پایان نامه کارشناسی ارشد در سال ۱۳۷۵ هجری خورشیدی در رشته مردم‌شناسی بود - شدم. در ابتدا دو راه به نظر می‌آمد یکی چاپ پایان نامه ام به صورت کتاب به همان شکلی که انجام شده بود و دیگری برگشت به زمین تحقیق و جرح و تعدیل مطالب و به عبارتی بازپژوهش و بازنویسی گزارش برای چاپ کتاب بود. برای هرکدام از دوره مزایا و در عین حال کاستی‌هایی مترتب بود. برابند مشورت‌ها بر این قرار گرفت که گزارش پژوهش اولیه به همان شکل بدون دخل و تصرف چاپ شود تا اصالت کار و قدمت آن ارج گذاشته شود و در عین حال به زمین تحقیق برگردم تا هم به نوعی داده آزمایشی کرده و صحت و سقم داده‌های پژوهش را بسنجم، و هم تغییرات ایجاد شده در نوع و شیوه بهره‌برداری از آب و زمین در زمین‌های زراعی مشروب از رودخانه قم را بررسی و ارائه دهم.

بازگشت به زمین تحقیق هم شامل مطالعات اسنادی و هم مصاحبه با مطلعین محلی و مشاهده وضعیت موجود گردید و در حقیقت یک تحقیق جدید بود که البته موضوع مطالعه ارزش زحمت مضاعف را داشت.

نخست به دلیل اینکه اعتبار مطالب و داده‌های پژوهش اولیه با مشاهده و مصاحبه‌های جدید مورد تأیید قرار گرفت و مرا در چاپ کتاب مصمم ساخت.

دوم اینکه با حفظ اساس و بنیان‌های شیوه‌ی تقسیم آب رودخانه قم، تغییراتی به ویژه به دلیل بهره‌برداری از سد پانزده خرداد - از سال ۱۳۷۵ - صورت گرفته، که ذکر آنها ضروری است. سوم اینکه نظام سنتی بهره‌برداری زراعی از زمین بر اساس حصه - هم بعنوان قطعه زمین زراعی و هم به عنوان یک سازمان اجتماعی کار زراعی - بطور کامل از بین رفته است. اهمیت

مسئله زمانی مشخص می شود که بدانیم اصلاحات ارضی ناشی از انقلاب سفید سال ۱۳۴۲ با تقسیم اراضی زراعی بین کشاورزان، اینگونه نظام های بهره برداری "سهم بری" را تقریباً در سراسر کشور از بین برده بود، اما شهر قم از معدود جاهایی بود که زیر بار اصلاحات ارضی نرفت. البته نظام مالکیت خرده مالکی نیز در این امر بی تأثیر نبود. اما به هر حال قم در تولید زراعی به همان روش سنتی ادامه می داد. امروزه این شیوه بطور کامل از میان رفته و به شیوه بهره برداری مالک و کارگر روزمزد و یا اجاره ای تغییر یافته است.

مجموعه تغییرات یاد شده در بالا، مرا مصمم کرد تا بررسی های جدید را ادامه داده و نتیجه را بطور مستقل به عنوان جلد دوم این کتاب تدوین نمایم.

در بررسی های جدید ابتدا با مطالعه‌ی مجموعه های مربوط به کتاب شناسی قم از جمله کتاب های "کتاب شناسی آثار مربوط به قم"^(۱) از حسین مدرسی طباطبائی، "شناختنامه قم"^(۲) از علی بنایی، مقاله‌ی "کتاب شناسی حضرت فاطمه معصومه (ع) و تاریخ قم"^(۳) اثر ناصرالدین انصاری قمی و کتاب های مربوط به قم موجود در "کتابخانه تخصصی تاریخ ایران و اسلام" در شهر قم و سایت این کتابخانه^(۴) همچنین مدارک و منابع موجود در کتابخانه ملی، تهران، به جستجو درباره متونی پرداختم که به شیوه های بهره برداری سنتی زراعی از آب و زمین در قم و به طور اخص حقایق بران از رودخانه‌ی اناریار (رودخانه قم) اشاراتی داشته اند. بررسی این اسناد نشان داد که فرایند توزیع آب رودخانه دست کم از قرن چهارم که مستند "تاریخ قم" نشان می دهد جدا از موضوع شیوه‌ی اندازه گیری آب و زمان بندی بهره برداری از حقایق رودخانه قم که با پیشرفت تکنولوژی و استفاده از ساعت، تغییراتی را شاهد بوده در بقیه موارد با تغییرات چندانی روبرو نبوده است.

در خصوص هدف اصلی پژوهش که شیوه های بهره برداری سنتی زراعی از آب رودخانه قم به ویژه نحوه‌ی اجرای تقسیم آب و چگونگی انتقال آب به زمین های زراعی و تقسیم آب در داخل دشت است، در مطالعات اسنادی اطلاعات چندانی موجود نبود. درخصوص نظام بهره برداری سنتی زراعی از زمین اگرچه در کتبی که به این امر در کل پرداخته اند مانند مالک و زارع خانم لمبتون و دیگر کتب مرتبط مطالبی وجود دارد ولی هنوز به سندی که این شیوه را به تفصیل در کشاورزی قم مورد مطالعه قرار داده باشد، برنخوردم.

بنابراین بازگشت مجدد به زمین تحقیق و مصاحبه با مطلعین و آگاهان محلی و یافتن مشاوران فرهنگی اصلی در مناطقی که در پژوهش اول به عنوان نمونه انتخاب شده بودند، امری اجتناب

ناپذیر بود. در خصوص مشاوران فرهنگی اصلی کاتک کنراد فیلیپ^(۵) معتقد است که " هر اجتماعی آدم‌هایی را دارد که برحسب تصادف، تجربه، استعداد یا آموزش، می‌توانند کامل‌ترین یا سودمندترین اطلاعات را درباره‌ی جنبه‌ی خاصی از زندگی به دست دهند. این آدم‌ها را مشاوران فرهنگی اصلی می‌نامند. (کاتک کنراد فیلیپ، ص ۵۷)

تمرکز من در باز پژوهش این کار تحقیقی بر اساس تقسیم بندی سنتی نه‌های حقابه بر از آب رودخانه‌ی قم - نه‌های بالادست یا بالابند، نه‌های میان دست یا میان بند و نه‌های پایین دست یا پایین‌بند - همان نمونه‌های پژوهش اول یعنی در نه‌های بالادست روستای نیمور، در روستاهای میان بند روستای چشمه علی، و در نه‌های پایین دست - که اراضی زراعی حومه شهر قم را پوشش می‌دهند - نه‌ر کرج بود.

درباره‌ی نیمور شایان ذکر است که این روستا به شهر نیمور تبدیل شده و روستای باقرآباد نیز به آن ملحق گردیده و تغییرات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی زیادی را شاهد بوده است.

همچنین با بهره برداری از سد پانزده خرداد حقابه‌ی دو روز آب قم از گردش یازده روزه‌ی نه‌های پنجگانه‌ی بالا دست یعنی نه‌های هفت روستای نخجیروان، لریجان، نیمور و باقرآباد (اکنون به نام شهر نیمور)، مزور، محمدآباد و چم ترکا منتفی شده و دیگر آبی از این نه‌ها به سمت قم جاری نمی‌شود. مجموع تغییرات بالا بعلاوه‌ی گستردگی و پیچیدگی بسیار زیاد شیوه‌ی بهره برداری از رودخانه‌ی اناریار در شهر نیمور و روستاهای همجوار آن، باعث شد که مطالعه‌ی آن به صورت مستقل و با انجام پژوهش جداگانه‌ی انجام گرفته و ارائه گردد. مشاور فرهنگی اصلی من در پژوهش اول در انهار بالادست و روستای نیمور جناب آقای حاج رضا قلی (تصویر شماره ۴۹) بودند که فوت کرده اند، اما امیدوارم با همکاری و همراهی آقای حاج حسین صالحی فر سرمیراب قدیمی نیمور (تصویر شماره ۵۰)، آقای مسعود آذر از مطلعین محلی و سایر علاقمندان به فرهنگ مردم نیمور، این پژوهش محقق گردد.

در پژوهش اول برای نه‌های میان دست - روستای چشمه علی - مشاور فرهنگی اصلی من جناب ارباب علی آقا بودند که ایشان نیز فوت کرده اند بنابراین برای مطالعه‌ی شیوه‌ی بهره برداری از آب رود انار بار (رودخانه قم) در روستاهای میان دست سراغ میراب قدیمی این نه‌ها حاج عباس پیرمحمدی، میراب دهه چهل خورشیدی، به روستای خدیجه خاتون رفتم که متأسفانه در قیدحیات نبودند ولی فرزندشان آقای تقی پیرمحمدی که در حال حاضر میراب همین نه‌ها هستند، اطلاعات بسیار مفیدی را در اختیارم قرار دادند که جای تشکر فراوان دارد.

در بخش تغییرات انجام شده در روستای چشمه علی هم جناب آقای مرتضی یزدی زاد از مطلعین محلی همکاری خوبی داشتند که از ایشان نیز سپاسگزارم.

در بحث شیوه های بهره برداری زراعی از آب رودخانه و زمین در حومه شهر قم با وجودیکه بسیاری از زمین های زراعی آن تغییر کاربری داده و به مسکونی و تجاری و خدماتی تبدیل شده اما حقایقها و تقسیمات آب رودخانه، بند ۱۹ دی و آب پنج و شش همچنان ساری و جاری است. ولی همانگونه که یادآوری شد، در قسمت بهره برداری زراعی از زمین تغییرات قابل ذکری صورت گرفته است.

برای مطالعه تغییرات با توجه به فوت ارباب غلامرضا رنجبر مشاور فرهنگی اصلی در پژوهش اول، با راهنمایی جناب مهندس دارابی کارشناس آب و خاک سازمان جهاد کشاورزی قم - که البته خودشان بیشترین همراهی و همکاری را داشته و شایسته ی بهترین قدردانی ها هستند - با آقای حاج یداله نیکوکلام پیرمردی حدود صدساله از کشاورزان قدیمی شهر قم مصاحبه داشتم. همچنین فهرستی از مشاوران فرهنگی اصلی این دوره از پژوهش تهیه و امر تحقیق از این عزیزان ادامه دارد.

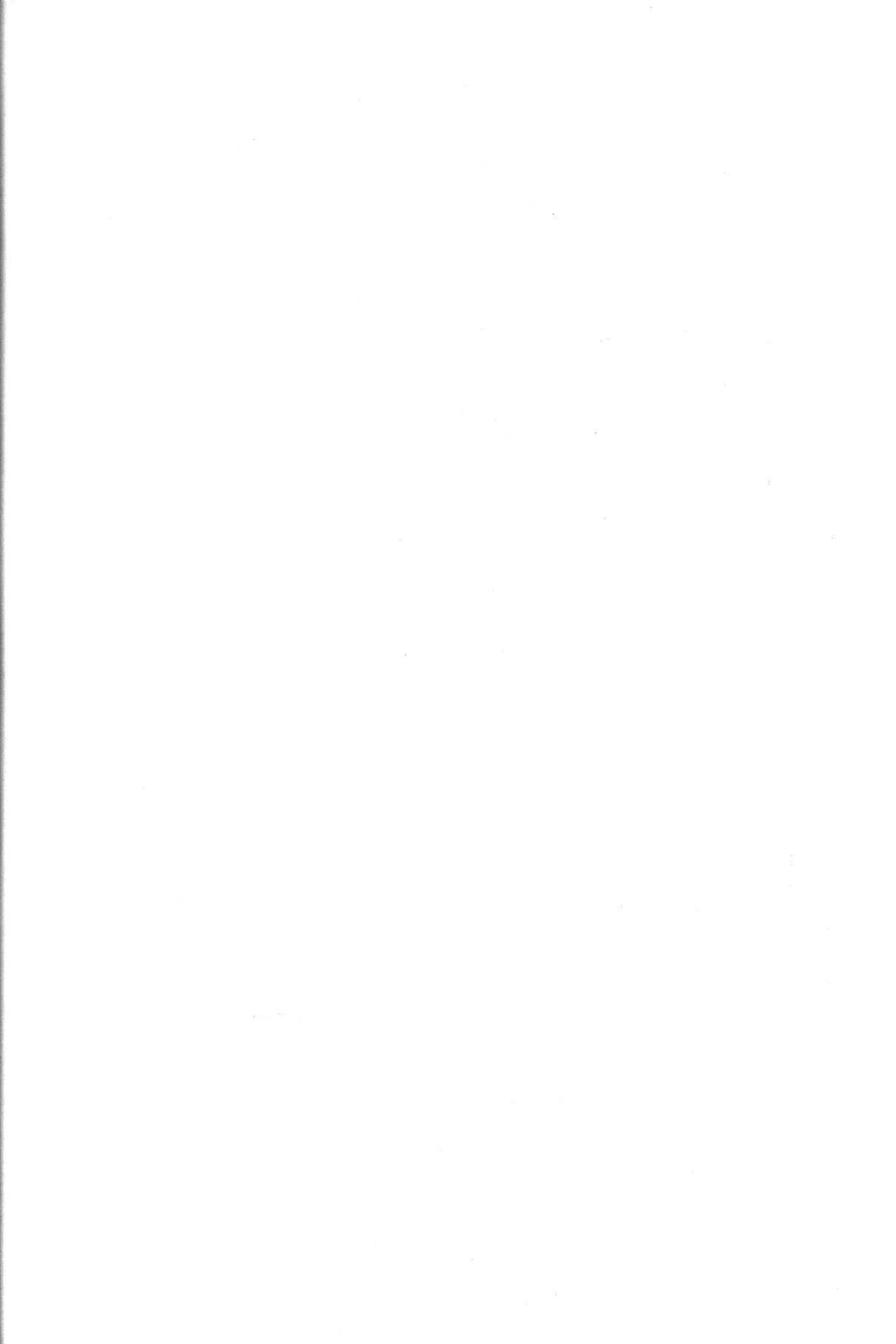
همچنین از بزرگوارانی که در تهیه ی لیست و برقراری ارتباط با این مشاوران فرهنگی اصلی کمک کردند مانند آقای مهندس احمد نیک سخن از مدیران بازنشسته ی اداره کشاورزی شهرستان قم - که در پژوهش اول نیز اطلاعات ذیقیمتی در خصوص حقایقهای نهرهای منشعب از رودخانه قم در اختیارم قرار دادند - آقای مهندس عباس کمالی از شهرستان دلیجان و آقای مهندس اسدالله مرتضوی مدیر آب و خاک و مهندسی سازمان جهاد کشاورزی قم، سپاس فراوان دارم. امیدوارم که مجموعه ای قابل قبول اهل فن و علاقمندان تهیه و به چاپ برسد.

سپاس ویژه ای دارم از حاج آقا سید صادق حسینی اشکوری مدیر محترم مجمع ذخائر اسلامی که برای چاپ این کتاب قبول زحمت فرمودند.

استاد گرانقدر جناب دکتر جواد صفی نژاد در کتاب گرانسنگ کاریز در ایران^(۱) در صفحات ۵۱۲، ۵۱۳ و ۵۱۴ از این پژوهش - که در قالب پایان نامه بود - استناداتی را آورده اند که باعث ایجاد انگیزه مضاعف در تکمیل و چاپ این پژوهش گردید. این موضوع در کنار حقی که به عنوان استاد بر ذمه من دارند باعث میگردد قدردانی خاص و ویژه ای از ایشان داشته باشم.

درود بر ایشان و تمام استادان زحمتکشی که ثبت و ضبط فرهنگ این مرز و بوم را نه تنها وظیفه که بالاترین عشق خود می دانند.

- ۱- مدرسی طباطبائی، حسین؛ کتاب شناسی آثار مربوط به قم، چاپ حکمت قم، سال ۱۳۵۳ خورشیدی
- ۲- بنایی، علی؛ شناختنامه قم، جلد پنجم، بخش دوم تاریخ قم، ناشر نورمطاف، قم، سال ۱۳۹۰، چاپ اول، شمارگان ۲۰۰۰
- ۳- انصاری قمی، ناصرالدین؛ مقاله "کتاب شناسی حضرت فاطمه معصومه (ع) و تاریخ قم"، منع: نشریه وقف میراث جاوید سال ۱۳۷۷ شماره ۲۲ به نقل از "پرتال جامع علوم انسانی"، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی به نشانی:
<http://ensani.ir/fa/article/۷۵۲۸۳/>
- ۴- سایت کتابخانه تخصصی تاریخ ایران و اسلام به نشانی:
<http://www.historylib.com/?term=%D۹%۸۲%D۹%۸۵>
- ۵- کاتک کنراد، فیلیپ؛ انسانشناسی کشف تفاوت های انسانی، ترجمه ی محسن ثلاثی، تهران، انتشارات علمی، سال ۱۳۸۶
- ۶- صفی نژاد، جواد، ۱۳۰۸: کاریز در ایران و شیوه های سنتی بهره گیری از آن، انتشارات بویه مهر شرق، تهران، چاپ اول، تابستان ۱۳۹۶

صفحه	عنوان
	مقدمه
یک	(۱) بحث نظری
سه	(۲) تعریف موضوع تحقیق
چهار	(۳) مروری بر مطالعات پیشین
شش	(۴) اهداف تحقیق
هفت	(۵) روش تحقیق
نه	(۶) شمای کلی تحقیق

بخش اول

فصل اول شناسایی منطقه

۳	(۱) ویژگیهای جغرافیایی و طبیعی استان قم
۴	(۱-۱) موقعیت جغرافیایی
۵	(۱-۲) ناهمواریها
۱۱	(۱-۳) آب و هوا
۱۲	(۱-۴) پوشش گیاهی
۱۳	(۱-۵) بافت خاک
۱۳	(۱-۶) ریزشهای جوی
۱۵	(۱-۷) منابع آب
۱۵	(۱-۸) رودخانهها
۱۷	پانویسهای فصل اول

فصل دوم

۱۹	(۲) ویژگیهای جغرافیایی طبیعی ایران و جغرافیای انسانی شهر قم
----	---

صفحه

عنوان

۱۹	(۲-۱) موقعیت جغرافیایی
۲۱	(۲-۲) ناهمواریها
۲۱	(۲-۳) آب و هوا
۲۱	(۲-۴) راههای ارتباطی
۲۶	(۲-۵) جغرافیای انسانی شهر قم
۳۳	پانویسهای فصل دوم

فصل سوم

۳۵	(۳) موقعیت تاریخی، اجتماعی و فرهنگی شهر قم
۳۵	(۳-۱) نام قم
۳۶	(۳-۲) سابقه تاریخی
۳۸	(۳-۳) وضعیت اجتماعی
۴۸	پانویسهای فصل سوم

فصل چهارم

۵۱	(۴) اراضی زراعی حومه شهر قم
۵۵	پانویسهای فصل چهارم

بخش دوم

نظامهای بهره برداری زراعی از آب رودخانه قم

فصل پنجم

۵۷	(۵) رودخانه قم و روستاهای اطراف آن
----	------------------------------------

۵۷	۵-۱) موقعیت جغرافیایی
۶۰	۵-۲) رودخانه صفی آباد
۶۱	۵-۳) حق آبه قم نسبت به رودخانه
۶۴	۵-۴) موقعیت روستاهای حاشیه رودخانه قم پانویسهای فصل پنجم

فصل ششم

۷۳	۶) نهرهای منشعب از رودخانه قم
۷۶	۶-۱) تقسیم آب رودخانه در انهار بالادست
۷۸	۶-۲) مطالعه موردی، روستای نیمور
۸۲	پانویسهای فصل ششم

فصل هفتم

۸۳	۷) تقسیم آب رودخانه در انهار میان دست
۸۶	۷-۱) دوره پرآبی
۸۶	۷-۲) دوره آب متوسط (آب تسویه)
۹۱	۷-۳) دوره کم آبی (آب پنج و شش)
۹۳	۷-۴) مطالعه موردی، روستای چشمه علی
۹۷	پانویسهای فصل هفتم

فصل هشتم

۹۸	۸) تقسیم آب رودخانه در انهار پائین دست
۱۰۰	۸-۱) دوره پرآبی
۱۰۱	۸-۲) دوره آب متوسط (آب تسویه) و کم آبی (پنج و شش) پانویسهای فصل هشتم

فصل نهم

۱۱۲	۹) تقسیم بندی آب رودخانه در دشت
۱۱۲	شیوه قرعه کشی نوبت آب
۱۱۴	۹-۱) دوره پرآبی
۱۲۰	۹-۲) دوره آب متوسط (تسویه)
۱۲۰	۹-۳) دوره آب کم (پنج و شش)
۱۲۲	۹-۴) تقسیمات آب رودخانه درون هر منطقه زراعی
۱۲۴	۹-۵) طریقه بردن آب با استفاده از نهرگیری
۱۲۵	۹-۶) آب راویه
۱۲۷	۹-۷) تقسیم آب داخل هر حصه
۱۲۹	۹-۸) نهر رویی

فصل دهم

۱۳۱	۱۰) مطالعه یک مورد نمونه از انهار پائین دست
۱۳۱	۱۰-۱) تقسیم آب و ملک کرج
۱۳۲	۱۰-۲) دوره پرآبی
۱۳۲	۱۰-۳) دوره آب متوسط (آب تسویه)
۱۳۲	۱۰-۴) دوره آبی (آب پنج و شش)
۱۳۳	۱۰-۵) تقسیمات فرعی نهر کرج
۱۳۴	۱۰-۶) مالکین اراضی منطقه کرج در سال ۱۳۲۰
	پانویسهای فصل دهم

فصل یازدهم

۱۳۷	۱۱) کارکردهای دیگر رودخانه قم
۱۳۸	۱۱-۱) چرخاندن آسیاهای آبی

صفحه

عنوان

- ۱۴۰ (۱۱-۲) استفاده آشامیدن از آب رودخانه
۱۴۵ (۱۱-۳) پرکردن یخچالها
۱۴۶ (۱۱-۴) کارکردهای تفریحی
۱۴۸ (۱۱-۵) انهار مازاد بر
پانویسهای فصل یازدهم

بخش سوم

فصل دوازدهم

- ۱۵۴ (۱۲) سیمای کشاورزی شهرستان قم
زراعت و باغداری
۱۵۵ (۱۲-۱) زراعت شتوی
۱۵۶ (۱۲-۲) زراعت صیفی
۱۵۷ (۱۲-۳) باغات میوه

فصل سیزدهم

- ۱۵۹ (۱۳) وضعیت اراضی زراعی حومه شهر قم
۱۶۰ (۱۳-۱) مزارع قدیمی و وضعیت فعلی آنها
۱۶۲ (۱۳-۲) باغات قدیمی شهر قم و وضعیت فعلی آنها
۱۶۴ (۱۳-۳) محصولات زراعی حومه شهر قم

فصل چهاردهم

- ۱۶۸ (۱۴) الگوهای مالکیت زمینهای زراعی
۱۶۸ (۱۴-۱) مالکیت فردی یا خصوصی

صفحه

عنوان

- ۱۶۹ ۲-۱۴) مالکیت دولتی
۱۶۹ ۳-۱۴) مالکیت قبیله‌ای
۱۷۰ ۴-۱۴) مالکیت تعاونی
۱۷۰ ۵-۱۴) واحدهای سرمایه‌داری اراضی یا کشت و صنعت
۱۷۰ ۶-۱۴) مالکیت وقفی
۱۷۱ ۷-۱۴) الگوهای مالکیت زمین در اراضی زراعی شهر قم

فصل پانزدهم

- ۱۷۳ ۱۵) الگوهای بهره‌برداری زراعی
۱۷۳ ۱-۱۵) ساختهای کشاورزی مرسوم در جهان
۱۷۶ ۲-۱۵) ساختهای کشاورزی رایج در قم

فصل شانزدهم

- ۱۸۰ ۱۶) شیوه تولید محصولات زراعی
۱۸۱ ۱-۱۶) شیوه تولید و نوع محصولات باغاتی
۱۸۶ ۲-۱۶) شیوه تولید و نوع محصولات دشت

فصل هفدهم

- ۱۸۰ ۱۷) سازمان اجتماعی، نیروی کار زراعی و وضعیت اقتصادی و اجتماعی آن
۱۹۴ ۱-۱۷) تعریف سازمان اجتماعی تولید زراعی
۱۹۶ ۲-۱۷) نیروی کار زراعی
۱۹۷ ۳-۱۷) تکنولوژی
۱۹۷ ۴-۱۷) منابع طبیعی
۱۹۸ ۵-۱۷) درآمد و استاندارد در زندگی

عنوان

صفحه

- ۱۹۹ (۱۷-۶) سازمان اجتماعی زراعی در حومه شهر قم
- ۲۰۲ (۱۷-۷) حصه یا گروه کار تولید زراعی در قم
- ۲۰۵ (۱۷-۸) گروههای کاری مرتبط با تولید زراعی در قم
- (۱۷-۹) مرحله خرمکش
- ۲۱۱ (۱۷-۱۰) درآمد در استاندارد زندگی زارعین قم
- ۲۱۳ (۱۷-۱۱) تکنولوژی در کشاورزی سنتی قم
- ۲۱۳ (۱۷-۱۲) سازمان قدرت
- ۲۱۵ پانویسهای فصل هفدهم
- ۲۲۰ فهرست منابع و مأخذ

مقدمه

۱) بحث نظری. آیا موضوع تحقیق در حیطه مطالعات مردم شناسی میباشد یا خیر؟ محیط طبیعی امکانات و تسهیلاتی را برای زنده ماندن و زندگی کردن در اختیار زیست‌مندان قرار میدهد. در بین جانداران روی زمین تنها انسانها هستند که همواره تلاش نموده‌اند بر طبیعت غلبه نموده و نیروهای خود را برای استفاده معقول و بهینه از این امکانات بکار گیرند در اینراه «فرهنگ» بعنوان میراثی اجتماعی با ویژگی تجمعی خود به بشر این توانایی را اعطا نمود تا آموخته‌های خود را ذره، ذره روی هم انباشته، سینه به سینه و نسل به نسل منتقل سازد. بعد از هوا، آب و زمین از ساده‌ترین و ابتدائی‌ترین پدیده‌های طبیعی هستند که حیات بشر به آنها بستگی داشته و بشر بتدریج پیچیده‌ترین قوانین، مقررات و تمهیدات را برای استفاده هر چه بیشتر از آنها فراهم نموده است اگر چه برخی از این تمهیدات در راستای استثمار انسان از انسان، استفاده معقول از این امکانات را محدود و یا زیاده طلبی‌ها و آزمندی‌های بشری در طول تاریخ در استفاده انحصاری از این امکانات باعث نزاعها، جنگها و کشتارهای فراوانی گردیده با اینوجود ایندو اساسی‌ترین عنصر در بقاء بشر بر روی کره زمین میباشدند. بعد از مرحله گردآوری غذا زندگی انسان وارد فاز جدیدی گردید. دیگر بشر نیاز نداشت برای تأمین معاش بدنبال خوراک از

جایی به جایی کوچ کرده و خطرات و مشقات این نوع زندگی را بخود هموار سازد. در این مرحله بشر یکجانشین شده و به کشاورزی یعنی تولید محصولات گیاهی میپردازد. بهره‌برداری از زمین برای کشت محصول و آب برای آبیاری آن، به‌مراه تشکیل روستاها و نظامهای خانواده و خویشاوندی و نیاز به تعیین مالکیت و با هم زندگی کردن منجر به ایجاد قوانین و مقررات برای جلوگیری از تداخل حقوق و تقابل انسانها گردید. شرایط جوی متغیر، انسان یکجانشین شده را، که بهمان اندازه که طبیعت را مسخر نموده بود بهمان اندازه هم مقهور آن بود، به تلاش برای تسخیر و یا تلطیف نیروهای طبیعت واداشت و موجب شد انسان قدرت تخیل خود را در این زمینه بکار انداخته آداب و رسوم و سنن مختلفی را، از قربانی کردن انسان برای فرونشاندن خشم خدایان گرفته تا نثار مال برای خوشنودی آنها، از رقص، سرود و مناسک متنوع برای نزول باران گرفته تا دعا و ثنا برای بارور کردن زمین، تدارک ببیند. به‌مراه این آداب و رسوم و سنن و بمرور بر میزان دانش و آگاهی خود از قانونمندیهای حاکم بر طبیعت افزوده و شیوه‌ها و فنونی بدیع را برای استفاده از آب و زمین ابداع نمود.

مجموعه این قوانین، مقررات، آداب و رسوم، سنن، روشها و فنون خرده فرهنگی را تشکیل میدهد که شناسایی و تحلیل روابط موجود در آن در

کشاورزی حومه شهر قم، موضوع این تحقیق می‌باشد.

در تعریفی از مردم شناسی آنرا «علم شناخت فرهنگ جوامع انسانی»^(۱) بیان نموده‌اند که «توانسته حوزه مطالعاتش را رفته رفته از جوامع ابتدائی و سنتی به جوامع پیشرفته جدید گسترش دهد و در درون جوامع جدید نیز انواع مختلف اقوام، ملل، طبقات و قشرهای اجتماعی را مورد مطالعه قرار دهد»^(۲) بنابراین میتوان نتیجه گرفت که این تحقیق که هدفش معرفی نظامهای سنتی بهره‌برداری از آب و زمین در شهر قم بعنوان یک خرده فرهنگ sub culture میباشد به لحاظ موضوعی مردم شناختی بوده و در حوزه مطالعات مردم شناسان قرار میگیرد.

۲) تعریف موضوع تحقیق، مردم مناطق بیابانی و کویری مرکز، جنوبشرقی و مشرق ایران، که میزان بارندگی پائینی در حدود ۸۵ تا ۱۱۰ میلیمتر دارد، روشهای متنوعی را برای تهیه و تقسیم آب برای مصارف کشاورزی بکار برده و می‌برند. استفاده از آب رودخانه‌ها، نهرها، چشمه‌ها، حفر چاهها و نیز حفر قنات که «از ممیزات خاص ایرانست»^(۳) از روشهای تهیه آب و «شیوه‌های آبیاری قناتی، سیل بندی، استخری، لارویی، کوزه‌ای و کولی»^(۴) Kævæll از تکنیکهای آبیاری زمینهای زراعی و استفاده از جام و

طشت و غیره از روشهای تقسیم و توزیع آب میباشد. منطقه مورد تحقیق، از آب رودخانه قم به سبک و شیوه‌ای کاملاً متمایز از روشهای فوق استفاده نموده و محور اول مطالعه ما را در این تحقیق تشکیل میدهد.

محور دوم بحث ما در ارتباط با بهره‌برداری زراعی از زمین در منطقه مورد تحقیق میباشد.

که در این بحث پس از معرفی ساختهای کشاورزی مرسوم جهان و رابطه آنها با نحوه مالکیت اراضی زراعی به تشریح نظام بهره‌برداری زراعی در حومه شهر قم که به سه شکل نصفه کار، سهم‌بری و اجاره‌داری میباشد و با شیوه مالکیت این اراضی، بصورت خرده مالکی، مناسبت دارد، می‌پردازیم.

۳) مدوری پر مطالعات پیشین

شاید درباره کمتر شهری در ایران به اندازه قم کتاب نوشته شده باشد. اعم از آنهایی که مستقیماً به معرفی این شهر پرداخته‌اند- از جمله «قم‌نامه» و کتابهای «تاریخ قم» از جمله چهار کتاب تاریخ قم از چهار مؤلف که عمدتاً اقتباسی از اولین کتاب تاریخ قم تألیف حسن بن محمد بن حسن قمی در قرن چهارم هجری قمری میباشد - و آنهایی که غیر مستقیم در ارتباط با موضوع نگارش خود از قم نیز ذکری بمیان آورده‌اند. این کتابها طیف وسیعی را

تشکیل می دهند از کتب مذهبی مانند بحارالانوار مرحوم مجلسی گرفته تا کتابهای تاریخی، سفرنامه‌ها و بیشتر کتابهایی که به مطالعه فرهنگ این مرز و بوم پرداخته‌اند. اما بندرت مطالب این کتابها می‌توانست مورد استفاده در این تحقیق قرار گیرد. بعنوان مثال بیشتر کتابهایی که درباره قم مطلب نوشته‌اند به مباحثی چون چگونگی آمدن اعراب به قم، شجره و نسب و زندگی‌نامه امامزاده‌ها و سادات قم، بقاع متبرکه، شرح حال بزرگان دینی، روایات و احادیث راجع به تقدس زمین قم پرداخته و بندرت شیوه زندگی مردم عادی این شهر را، که در گذشته بیشتر آنها کشاورز بوده‌اند، نشان می‌دهد. بهر حال در بین تمام این کتابها یکی «قم نامه»

تألیف آقای سید حسین مدرسی طباطبائی و دیگری

کتاب «تاریخ قم مسمی به انوار المشعشعین» تألیف آقای شیخ محمدعلی بن حسن بن علی بن بهاءالدین که در ۱۲ باب نوشته شده و بخصوص باب چهارم آن در ذکر کاریزها، نهرها و رودخانه و آسیاهایی است که در شهر قم بوده و مشتمل بر هفت فصل میباشد و نیز گزارش تفصیل حالات و املاک و مستغلات و قنوات و بیوتات دارالایمان قم تنظیم شده به سال ۱۲۹۶ هجری قمری، به نقل از قم نامه، بیشتر از کتب دیگر مورد استفاده قرار گرفته است.

بهر حال کتابهایی که به شهر قم پرداخته‌اند کمتر به نظامهای آبیاری و زراعی توجه نشان داده‌اند و کتابهایی نیز مانند «مبانی جغرافیای انسانی»، «نظامهای سنتی آبیاری در ایران» (در دو جلد) از آقای جواد صفی‌نژاد، «جامعه‌شناسی توسعه و توسعه نیافتگی روستایی ایران» از دکتر ازکیا، «کشاورزی و مناسبات ارضی در ایران عهد مغول» تألیف اس. پ. پطروشفسکی ترجمه کریم کشاورز، «نظامهای بهره‌برداری از زمین در ایران»، تألیف خسرو خسروی، «مالک و زارع در ایران» تألیف ا.ک.س. لمبتون ترجمه منوچهر امیری و امثالهم نیز که به نظامهای بهره‌برداری از آب و زمین پرداخته‌اند به شهر قم کمتر توجه نشان داده‌اند. بنابراین میتوان گفت این اولین تحقیق در این زمینه خاص یعنی نظامهای بهره‌برداری سنتی از آب و زمین در شهر قم میباشد. که البته از مطالعات فوق و مطالعات دیگر در این زمینه استفاده شده، اما بیشتر یافته‌های این تحقیق با استفاده از شواهد و مدارک باقیمانده و نیز مصاحبه با افرادی که اطلاعاتی در این زمینه داشتند، صورت گرفته است.

۴) اهداف تحقیق (هدف اصلی، اهداف جزئی، هدف آرمانی)

این تحقیق که در اصل بعنوان پایان نامه کارشناسی ارشد برای رشته

علوم اجتماعی گرایش مردم شناسی صورت گرفته اهداف زیر را دنبال می کند. هدف اصلی تحقیق شناخت کامل و همه جانبه شیوه ها و تکنیکهای استفاده از آب و زمین است که قرنهای متمادی و بخصوص ، با شواهد و مدارک موجود ، در سیصد سال اخیر در کشاورزی حومه شهر قم رایج بوده و نیز وضع موجود آن می باشد. بدیهی است که رسیدن به هدف فوق متضمن رسیدن به یکسری اهداف خردتر مثل شناخت منطقه ، شناخت مشاغل و حرف مرتبط با بهره برداری زراعی در آب و زمین ، نظام تولید زراعی ، سازمان اجتماعی ، قوانین و مقررات رسمی ، عرفی و شرعی حاکم بر روابط ارباب و رعیتی ، نظام قدرت و غیره میباشد . هدف آرمانی این تحقیق اینست که بتواند برای برنامه ریزان اقتصادی ، اجتماعی و فرهنگی منطقه مفید واقع شده و آنها را در شناخت بهتر منطقه و استفاده صحیح از امکانات و تسهیلات طبیعی آن ، یاری رساند .

۵) روش تحقیق :

در این تحقیق از سه تکنیک استفاده از اسناد و مدارک ، مشاهده و مصاحبه استفاده میشود تا به روش تحقیق مان که توصیفی میباشد ، جامه عمل بپوشانیم . بدیهی است که تمام تکنیکهای فوق با رهیافت مردم شناختی و

محدود به موضوع و منطقه مورد مطالعه می باشد تا از پراکنده گوئی پرهیز نموده و سیر منطقی و سیستماتیک یک تحقیق علمی رعایت گردد.

در استفاده از اسناد و مدارک بیشتر به کتابهای معرفی شده در بخش مروری بر مطالعات پیشین و نیز اسناد و مدارک گردآوری شده از اداره کشاورزی قم، اداره ثبت اسناد و املاک شهر قم، نقشه های سازمان جغرافیایی ارتش و گیتهانشناسی و نیز از اطلاعات کارشناسان و مطلعین محلی استفاده خواهیم نمود. بعنوان مثال کتاب «تاریخ قم» نوشته شیخ محمدعلی نهرهای منشعب از رودخانه قم را بیست نهر و گزارش «تفصیل حالات و املاک و مستغلات و قنوات و بلوکات دارالایمان قم» (موجود در آرشیوهای کتابخانه وزارت دارائی بشماره ۷۲۵) ده نهر ذکر کرده اند و در حال حاضر یازده نهر از این رودخانه منشعب میگردد.

از آنجا که هنوز آثاری از شیوه های سنتی بهره برداری از آب و زمین در شهر قم موجود میباشد. لذا به مشاهده این آثار پرداخته و با عکسبرداری، رسم کروکی و طراحی به ثبت این مشاهدات می پردازیم.

برای کشف مجهولات درباره شیوه های آبیاری سنتی و نحوه تقسیم آب و نیز شیوه های سنتی بهره برداری از زمین و نظام سنتی تولید زراعی به مصاحبه با دو تن از میرابهای قدیمی شهر قم، دو تن از زارعین قدیمی، یکی از

کارشناسان اداره کشاورزی شهر قم در امور آبیاری اراضی و دو تن از زارعین روستاهای نیمور و چشمه علی، از روستاهای مجاور رودخانه قم، مصاحبه داشته‌ام.

۶) شمای کلی تحقیق:

تحقیق حاضر در سه بخش و هفده فصل به انضمام یک مقدمه تدوین شده است. بخش اول تحت عنوان شناسایی منطقه به معرفی منطقه مورد تحقیق می‌پردازد. این بخش که در چهار فصل به نگارش درآمده در فصل اول به دلیل اینکه مکان تحقیق در حومه شهر قم واقع است به تشریح موقعیت جغرافیایی و طبیعی استان قم پرداخته، در فصل دوم ویژگیهای جغرافیای طبیعی و جغرافیای انسانی شهر قم مورد بحث قرار گرفته، فصل سوم موقعیت اجتماعی، تاریخی و فرهنگی را بررسی نموده و بالاخره در فصل چهارم به شناسایی اراضی زراعی حومه شهر قم می‌پردازد.

بخش دوم تحت عنوان نظامهای بهره‌برداری زراعی از آب رودخانه قم شامل هفت فصل میباشد.

در فصل اول این بخش به معرفی رودخانه قم و روستاهای اطراف آن پرداخته و مباحثی چون موقعیت جغرافیایی رودخانه قم، رودخانه صفی آباد،

حق آبه قم نسبت به رودخانه و موقعیت روستاهای حاشیه رودخانه قم مطرح میگردد.

در دیگر فصول این بخش، نه‌های منشعب از رودخانه قم به سه دسته تقسیم شده و تحت اسامی انهار بالادست، انهار میان دست و انهار پائین دست به مطالعه شیوه تقسیم آب رودخانه قم بین این نه‌ها در سه دوره پر آبی، آب متوسط و کم آبی پرداخته‌ایم.

در همین فصل از هر دسته از انهار فوق یک نه‌ را بعنوان نمونه انتخاب کرده و مورد بررسی قرار داده‌ایم بعنوان مثال از انهار بالادست نه‌ روستای نیمور، از انهار میان دست نه‌ روستای چشمه علی و از انهار پائین دست نه‌ کرج را انتخاب و شیوه تقسیم آب و انشعابات مختلف این نه‌ها را توصیف کرده‌ایم.

شیوه تسویه آب، مجریان طرح تسویه، طریقه پنج و شش نمودن آب رودخانه قم، شیوه قرعه کشی نوبت آب، اراضی ارباب بخش و اراضی رعیت بخش و تفاوت آنها در تقسیم آب، پی شمار و ساعت خورشیدی، طریقه آب بردن با استفاده از نه‌ دیگری، آب راویه، نه‌ رویی، نه‌های مازاد بر و دیگر کارکردهای رودخانه قم در گذشته و حال از دیگر مباحث این بخش میباشند. بخش سوم این تحقیق «نظامهای بهره‌برداری زراعی از زمین در حومه

شهر قم» را بررسی می‌کند. این بخش نیز در شش فصل ابتدا به معرفی سیمای کشاورزی شهرستان قم پرداخته و پس از آن وضعیت اراضی زراعی حومه شهر قم را در گذشته و حال مشخص می‌نماید. محصولات زراعی حومه شهر قم، الگوی مالکیت زمینهای زراعی، الگوی بهره‌برداری زراعی، ساختهای کشاورزی رایج، شیوه تولید محصولات زراعی، سازمان اجتماعی، نیروی کار و وضعیت اقتصادی اجتماعی آن، تکنولوژی، منابع طبیعی، حصه یا گروه کاری تولید زراعی، گروههای کاری مرتبط با تولید زراعی، درآمد و استاندارد زندگی و سازمان قدرت در کشاورزی سنتی حومه شهر قم مطالب اصلی بخش سوم را تشکیل میدهند.

پانویسهای مقدمه

(۱) دکتر طیبی ، حشمت‌الله ، مبانی جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی ایلات و عشایر ناشر مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران ، چاپ اول ، آذرماه ۱۳۷۱ ، صفحه ۱۹

(۲) دکتر طیبی ، حشمت‌الله ، مبانی جامعه‌شناسی و .. ، همان مأخذ فوق ، صفحه ۲۷

(۳) لمبتون - ا.ک.س ، مالک و زارع در ایران ، ترجمه منوچهر امیری ، ناشر مرکز انتشارات علمی فرهنگی ، چاپ سوم ، سال ۱۳۶۲ ، تهران ، صفحه ۳۹۱

(۴) صفی‌نژاد - جواد ، مبانی جغرافیای انسانی ، ناشر مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران ، چاپ اول ، دیماه ۱۳۶۶ ، صفحه ۱۶۳